

भगवान् रुद्र-शिवका वाहनहरू

-हरिराम जोशी

प्रत्येकजसो देवताका भिन्नाभिन्नै वाहनहरू छन् । ती वाहनहरू नै तिनीहरूका यात्राको साधनरूपमा लिइन्छन् । हिन्दू त्रिमूर्तिहरूमध्ये विष्णुका वाहनरूपमा गरुड छन् भने ब्रह्माका राजहंश । त्यस्तै भगवान् रुद्र-शिवका वाहन स्वरूप सिंह, मुसा एवं वृष आदि पशुहरूलाई लिइन्छन् । यस्तै प्रकारले अन्य पशु पन्छीहरूलाई कुनै न कुनै देवीदेवताहरूका वाहनको रूपमा परिकल्पना गरिएका छन् । स्वयं मनुष्यलाई धनपति कुबेरको वाहनरूपमा लिइन्छ । कुबेरको नरवाहन उपाधि नै यस कुरोको पुष्टिका लागि पर्याप्त छ । यी आधारहरूबाट देवीदेवताहरूका विभिन्न वाहनहरू भएको कुरा चाल पाइन्छ । यिनै तथ्यहरूको परिप्रेक्ष्यमा तल भगवान् रुद्र-शिवका वाहनहरूको बारे वर्णन गरिन्छ ।

भगवान् रुद्र-शिवका विभिन्न वाहनहरूमध्ये

सिंह पनि एक रहेको छ । पौराणिक एवं इतिहासग्रन्थहरू यस कुराका साक्षी स्वरूप छन् । महाभारतमा उल्लिखित शिवनामावलीमा शिवको अनेकन् नामहरू दिइएका छन् जसमध्ये सिंह तथा सिंहवाहन पनि छन्^१ । सिंहमुखा-कृतियुक्त शिवको शरभेश अवतारको वर्णन आगम ग्रन्थहरूमा पाइन्छ जुन शरभेशले शिवभक्त हिरण्यकशिपुको नृसिंहद्वारा वध गरिएपछि नृसिंहको शेखी शिवले सोही शरभेशको अवतारलाई झरेका थिए^२ । शरभेशको एक मूर्ति दक्षिण भारतमा पाइएको छ जसको उल्लेख गोपीनाथ रावले गरेको छ^३ । यस्तै शिवले किरातको रूप लिई अर्जुनसित युद्ध गरेको कुरा महाभारतमा वर्णन गरिएको छ^४ । रामायणमा किरातहरूलाई नरव्याघ्रको संज्ञा दिइएको छ^५ । अथर्ववेदमा व्याघ्र शब्दले सिंहलाई पनि बुझाएको पाइन्छ^६ । यी आधारहरूले शिव र सिंह बीचको निकटतम सम्पर्क भएको कुरालाई पुष्टि गरेका

- १) महाभारत, अनुशासन पर्व १७-१११
- २) T.A. Gopinatha Rao: Elements of Hindu Iconography, Vol. 2-Part-1, Motilal Banarasidass, Second Edition, 1968, pp. 172-174
- ३) T.A. Gopinatha Rao: Elements of Hindu Iconography, Vol. 2-Part-1, Motilal Banarasidass, Second Edition, 1968, p. 174
- ४) T.A. Gopinatha Rao: Elements of Hindu Iconography, Vol. 2-Part-1, Motilal Banarasidass, Second Edition, 1968 pp. 214-215
- ५) John Dowson: A Classical Dictionary, Rupa & Co. 1982, p. 158
- ६) Sri Monier Monier-Williams: Sanskrit-English Dictionary, Munshiram Manoharlal Publishers, Second Reprint, 1981, p 1036

छन् । शिव र पार्वतीको रथ हजार सिंहले तान्ने कुरा महा-भारतमा वर्णित भएको पाइए^७ बाट पनि उपर्युक्त तर्कको यथार्थलाई सघाऊ पुऱ्याएको छ । यहाँनिर महायान बौद्ध धर्मका एक सुप्रसिद्ध लोकेश्वर सिंहनाद अवलोकितेश्वरबारे विचार गर्नु अप्रासंगिक नहोला । सिंहनाद अवलोकितेश्वरका मूर्तिहरूमा त्रिनेत्र, जटामुकुट तथा सपविष्टित त्रिशूल आदि देखिएका छन् । जसमा भगवान् शिवका मूर्तिहरूको प्रभाव स्पष्टतः दृष्टिगत हुन्छ । अनि सिंहनाद लोकेश्वरको वाहन सिंह भएकोले यसलाई पनि शैव सम्प्रदायकै छापहरूमा लिइए^८ उपर्युक्त तथ्यको पुष्टिमा बल मिलेको प्रतीत हुन्छ ।

भगवान् शिव र सिंह बीचको घनिष्टतम् सम्बन्धको परिचय वायुपुराणमा भेटिन्छ । सो पुराण अनुसार शिवलाई दक्षद्वारा यज्ञमा निमन्त्रणा गरिनु तथा यज्ञीय भागको लागि तिनलाई अनधिकृत गरिनु रद्र-शिवको क्रोधको ठूलो कारण हुन गयो । अनि सोही क्रोध नै सिंहको रूपमा प्रकट भयो । पछि शिवलाई यज्ञीय भाग प्रदान गरिएपछि शिवले सम्पूर्ण प्राणीलाई विनष्ट हुनुबाट बचाउनको लागि उक्त सिंहलाई आफ्नै प्रासादमा शृङ्खलाबद्ध गरी राखे^९ । देवप्रासाद, राजगृह तथा विभिन्न विहारहरूको मूलद्वारमा दायाँ बायाँ सिंहका मूर्तिहरू राख्ने परम्परा देखिएकोलाई यहाँ यसै तथ्यको परिप्रेक्ष्यमा लिन सकिन्छ । ललितपुर राजगृहको मूलचोकको द्वारको दायाँ बायाँ शृङ्खलाबद्ध सिंहका दुइ बटा विशाल शिलामूर्तिहरू प्रतिष्ठापित छन् जसमा वायुपुराणको उपर्युक्त आख्यानको छाप स्पष्ट रूपले दृष्टिगत हुन्छ । अनि देवप्रासादहरूको द्वारमा सिंहाकृतिहरू राख्ने परम्परामा दुष्टात्माहरूले ती

प्रासादहरूमा प्रवेश गर्न नसकुन् भन्ने पनि मनसाय भएको कुरा चाल पाइन्छ । नेपाल संवत् ३२० को काठमाडौँ इचंगुनारायणस्थानको अभिलेखमा द्वारपालको रूपमा मन्दिरको द्वारमा सिंहका मूर्तिहरू प्रतिष्ठापित गरेको कुरा वर्णित^{१०} भएबाट पनि उपर्युक्त अनुमानको पुष्टि भएको लाग्दछ ।

उपर्युक्त साहित्यिक सामग्रीहरूको अतिरिक्त पुरातात्त्विक सामग्रीहरूको पनि शिव र सिंह बीचको सम्बन्धलाई प्रष्टयाएका छन् । मथुरा पुरातत्त्व संग्रहालयमा संग्रहित कुषाणकालीन एक खण्डित शिला मूर्तिलाई डा. वासुदेवशरण अग्रवालले शिवको मूर्ति हो भनी ठम्याएको छ । मथुरा जिल्लाको माट नामक स्थानमा प्राप्त यो मूर्तिको पृष्ठभागको तलतिर एक ठूलो सिंह बसिरहेको देखाइएको छ । यहाँ एक सिंहवाहिनी पार्वतीको मूर्ति पनि पाइएको छ^{११} । यस तथ्यले शिवको वाहनस्वरूप सिंह पनि भएको यथार्थतालाई स्पष्ट पारेको छ ।

कानपुर जिल्लाको मुसानगर भन्ने स्थानमा पनि केही प्राचीन मूर्तिहरू पाइएका छन् । त्यहाँ प्राप्त मूर्तिहरूमध्ये ऊर्ध्वमेढ्रस्थितिमा रही उठिराखेको एक द्विभुज शिव मूर्ति पनि एक रहेको छ । शिवको दायाँतिर आफ्ना मालिकतिर गर्दन घुमाई उठिराखेको एक सिंह छ । त्यस्तै त्यहाँ प्राप्त अर्को एक ललितासनमा अवस्थित शिवको आसन मुनि सिंह बसिराखेको छ^{१२} । उपर्युक्त यी विभिन्न आधारहरू शिव र सिंह बीचको घनिष्टतम् सम्बन्धको परिचायक छ ।

सिंहको अतिरिक्त मुसा पनि शिवको एक वाहनको रूपमा लिइन्छ । यद्यपि मुसा गणेशको वाहनको रूपमा

७) महाभारत, वनपर्व २३१.२९-३१

८) डा. नीलकण्ठ पुरुषोत्तम जोशी: प्राचीन भारतीय मूर्तिविज्ञान, विहार राष्ट्रभाषा परिषद्, पटना, ख्रीष्टाब्द १९७७, पृ. ६६

९) वायुपुराण ४.१०२९१-८

१०) हरिराम जोशी: मध्यकालीन अभिलेख, अभिलेख नं. २६ [प्राचीन नेपाल, संख्या ५३-५६, भदौ-चैत्र २०३६, पुरातत्त्व विभाग, पृ. २५-२६]

११) डा. नीलकण्ठ पुरुषोत्तम जोशी: पूर्वोक्त, पृ. ३४

१२) पूर्वोक्त, पृ. ३५

सुविख्यात छ तथापि वैदिककालमा मुसालाई शिवको वाहनरूपमा लिएका उदाहरणहरू पाइन्छन् । यजुर्वेदको अध्ययनमा यस कुराको स्पष्ट खुलासा हुन्छ । यजुर्वेदको व्यम्बक होम नामको सूक्तमा शिवको वाहन रूपमा मुसालाई लिएको कुरा वर्णित छ^{१३} । तैत्तिरीय तथा ताण्ड्य ब्राह्मणग्रन्थहरूमा वर्णित वर्णन अनुसार देवताहरूले सर्वप्रथम पशुहरूलाई आपसमा बाँडदा रुद्रशिवको ख्याल राखेनन्; तर तिनीहरूलाई पछि रुद्रको कोपको जसै सम्झना आयो, तिनीहरूले तिनलाई वाहन रूपमा मुसा प्रदान गरे^{१४} । लाट्यायन श्रौत सूत्रमा पनि रुद्रलाई प्रदत्त मुसाको बारे उल्लेख पाइन्छ^{१५} । यी विभिन्न आधारहरूबाट रुद्र-शिवको वाहन रूपमा मुसालाई पनि लिइने कुरा सुनिश्चित छ । जमीन मुनि रहने मुसासित रुद्र-शिवको सम्बन्धले रुद्र-शिवलाई पर्वत कन्दराहरूमा रहने देवताको रूपमा दर्शाएको प्रतीत हुन्छ । तर, पछि शिवपुत्र गणनायक गणेशको अभ्युदय पछि भगवान् रुद्र-शिवले आफ्ना पुत्रलाई सो वाहन प्रदान गरेको लाग्दछ । गणेशलाई मूषक वाहनको संज्ञा प्राप्त छ । मुसाको अतिरिक्त गणेशलाई रुद्र-शिवले आफ्नो वाहन स्वरूप रहेको सिंह पनि प्रदान गरेको कुराको सुईको ल. पु. राजगृहस्थित एक शिलामूर्तिमा गणेशको वाहनरूपमा सिंहलाई देखाइएको पाइएबाट स्पष्टरूपले अवलोकन हुन्छ ।

ऋग्वेदमा वर्णित वर्णन अनुसार भगवान् रुद्रको सम्बन्ध उर्वरता तथा बोट विरुवाहरूसित रहेको छ । यसको अतिरिक्त त्यसमा रुद्रसित सन्तानको लागि प्रार्थना गरिएको छ^{१६} । रुद्रको लागि “दिवो वराह” को संज्ञा दिइएको छ^{१७} कालो मेघबाट सेतो रंगको विद्युत् निस्कने उपमा श्वेतदंष्ट्रयुक्त कालो वराहसित दिन सकिन्छ ।

वर्षामा मेघको गडगडाहट संगै बिजुली चम्केर वर्षा हुँदा धान एवं अन्य बोट विरुवाहरू प्रचुर मात्रामा उब्जन्छन् र सोही समय अधिकांश पशुपंछीहरूको पनि सन्तानको अभिवृद्धि हुने हुन्छ । यसरी रुद्र-शिवको उर्वरता (Fertility) सितको सम्बन्ध स्पष्टिन्छ । रुद्र-शिवको प्रतीक रूपमा लिङ्गलाई लिइएबाट पनि उक्त तथ्यतिरै इङ्गित हुन्छ । यहाँनिर रुद्रको वृषभ उपाधि पनि स्मरणयोग्य छ^{१८} छ । वृषधातुबाट निर्मित यस शब्दका मुख्यतः दुई वटा अर्थहरू छन्, ती हुन्- वर्षा गर्ने तथा अत्यधिक प्रजनन शक्ति हुने । प्रस्तुत शब्द यी दुवै अर्थमा भगवान् रुद्र-शिवको लागि उपयुक्त छ । अनि अत्यधिक प्रजनन शक्ति हुने भन्ने अर्थमा वृष शब्द रुद्र-शिवका वाहन स्वरूप रहेको साँधेको लागि पनि प्रयुक्त भयो । साँधे प्रजनन शक्तिको लागि विख्यात हुँदा पछि गएर यही नै वृष शब्द तिनको नाम हुन गयो ।

वैदिककालको अनन्तर महाकाव्य एवं पुराण-कालमा आई भगवान् रुद्र-शिव खालि एक सामान्य देवता मात्र नरही महादेवको रूपमा मानिन लागेको थियो । उनी अधर्मका ध्वंशक भई धर्मका प्रतिमूर्ति थिए । देवतामा जुन किसिमको गुण निहित छ त्यसैको अनुरूप तिनका वाहनको परिकल्पना गरिएको हुन्छ । विद्याले मनुष्यलाई सत्यासत्यको निरूपण गर्ने सामर्थ्य प्रदान गर्ने हुँदा दूधको दूध पानीको पानी छुट्याउने राजहंशलाई विद्याकी देवी सरस्वतीको वाहनरूपमा लिइएको थियो । त्यस्तै भगवान् रुद्र-शिव धर्मको पोषक हुँदा तिनका वाहन वृषलाई धर्मको रूपमा स्वीकार्न लागेको थियो । “धर्मोऽसि वृषरूप धृक्”- भागवत १।१७।२२ । वृषका चार पाउ धर्मका चार आधारशिला मानिनलागे- तप, शौच, दया तथा सत्यकी

१३) यजुर्वेद: तैत्तिरीय संहिता १, ८, ६ । वाजसनेयी संहिता ३.५७-६०

१४) तैत्तिरीय ब्राह्मण १, ६, १०; ताण्ड्य ब्राह्मण ७, ९, १६

१५) लाट्यायन श्रौतसूत्र ५, ३, २

१६) ऋग्वेद १.१४३.६; २.३३.७

१७) ऋग्वेद १.११४.५

१८) ऋग्वेद २.३३.६ र ८

रूपमा । "तपःशौ च दया सत्यमिति पादाः कृते कृताः ।" - भागवत १।१७।२४। अनि भगवान् रुद्र-शिव वृषवाहन हुँदा तिनलाई वृषध्वजःको संज्ञा प्रदान गरिएको थियो । फेरि, यहाँ यो कुरा उल्लेख गर्दा कुनै अत्युक्ति हुँदैन कि वृषलाई धर्मको रूपमा न कि हिन्दूहरू मात्र बल्कि अन्य धर्मावलम्बीहरूले पनि स्वीकारेको देखिन्छ । मौर्य सम्राट् अशोकद्वारा प्रतिष्ठापित रामपुरवा शिलास्तम्भमा वृषको मूर्ति प्रतिष्ठापन गरिएको^{१९} पाइएबाट उपर्युक्त अनुमानमा सघाऊ पुगेको छ ।

उपर्युक्त विभिन्न आधारहरूबाट भगवान् रुद्र-शिवका वाहनको रूपमा कुनै एक प्राणीमात्र नरही विभिन्न प्राणीहरू भएको कुरा निर्णित हुन्छ । ठूलोमा सिंह तथा सानोमा मुसासम्म पनि तिनका वाहनको रूपमा दर्शाएबाट यिनी प्राणीमात्रका अधिपति भएको कुराको सम्पुष्टिमा सघाऊ मिल्छ । यसरी यिनी पशुपतिको रूपमा पूजित रही प्राणीमात्रका पूजनीय भनौं वन्दनीय देवताको रूपमा प्रतिष्ठित भएका थिए ।

१) The Age of Imperial Unity, ed. R.C. Majumdar, Bharaliya Vidya Bhavan, Bombay, 1953, Plate XIV, Fig 28